

De presentie van God in de urbane samenleving

door Erica Meijers

De stad is continu in verandering. De vraag die me daarbij bezig houdt, is deze: hoe kunnen we in de stad van vandaag van God spreken? Ik wil graag wat gedachtes met u delen, die allesbehalve af zijn. Als kerkelijk betrokken theoloog uit de grote stad deel ik ze graag met lotgenoten als u, in de hoop een gezamenlijke gedachtewisseling op gang te brengen. U bent dus van harte uitgenodigd mij aan te vullen, tegen te spreken of een heel andere kant op te gaan.

In mijn overwegingen over de presentie van God in de grote stad zal ik eerst iets zeggen over dat het woord God in het publieke domein, vervolgens iets over de manier waarop God ter sprake komt met betrekking tot drie ontwikkelingen in de urbane samenleving: toenemende ongelijkheid, groeiende diversiteit en de komst van het antropoceen. Tenslotte zal ik proberen al stamelend iets te zeggen over de manier waarop het woord God voor mijzelf als stedeling betekenis heeft.

I

‘God’ is misschien wel het lastigste woord uit onze taal. Het is zwaar beladen met betekenissen, beelden en associaties. Het zorgt voor misverstanden, strijd en zelfs geweld. De laatste decennia is God een strijdtoneel geworden waarop allerlei kwesties worden uitgevochten, van immigratie en integratie tot homoseksualiteit, euthanasie en buitenlandse politiek.

Tegelijkertijd heeft het woord God in de publieke sfeer alle vanzelfsprekendheid en autoriteit verloren. Er zijn nog wel mensen en groepen voor wie dat niet geldt, die een vastomlijnd beeld van God hebben en voor wie dit beeld een gezagvolle bron is bij al hun handelen en spreken, maar deze bijdragen verliezen hun gewicht zodra ze zich mengen in het tohuwabohu van religieuze betekenissen. God is allang geen anker meer in een gezamenlijk gedragen werkelijkheid. De oude term ‘godsdiens’ is vervangen door religie, wat beter overeen komt met alle uitingen waarbij wel ‘iets’ gezocht of geloofd wordt, maar zonder dat het woord God daarbij een rol speelt. In die zin kun je zeggen dat God dood is. Maar omdat de godsbeelden ons nog altijd van alle kanten om de oren vliegen, zou ik liever zeggen: God is vederlicht geworden. Deze paradox van zwaarbeladenheid en vederlichtheid typeert naar mijn idee op dit moment de publieke betekenis van het woord ‘God’.

Aan de klassieke vraag van de theologie – hoe te spreken over God in deze samenleving, hier en nu? – gaat voor velen daarom nog een andere vraag vooraf: valt er nog wel te spreken over God in onze samenleving?

Ik zou deze vraag met een tegenvraag willen beantwoorden: Is het mogelijk je – als kerkelijk werker, als predikant, als theoloog – te onttrekken aan het spreken over God? Het woord God mag dan in onze samenleving tegelijkertijd zwaarbeladen én vederlicht zijn, afwezig is het allerminst.

Je kunt dus stellen dat er voor theologen nog altijd meer dan genoeg te doen is, ook in de diverse, ontkerkelijkte, multireligieuze stad. Daarbij gaat het om twee dingen: ten eerste de analyse van de verschillende manieren waarop over God wordt gesproken, of zo je wilt, van de diverse Godsbeelden. Ten tweede het vormgeven van het eigen spreken over God, waarbij het een niet los te zien is van het ander. In beide gevallen gaat het om de relatie tussen het spreken over God en de context waarin dat spreken plaatsvindt. Die relatie bepaalt immers het gezag van dit spreken. Laten we bij wijze van oefening in het eerste, het analyseren van bestaande godsbeelden, kort kijken hoe God ter sprake komt in relatie tot drie maatschappelijke ontwikkelingen, die het leven in de stad in grote mate bepalen.

II

1. Toenemende ongelijkheid

Verschillende rapporten van bijvoorbeeld SCP en WRR (beide uit 2014) laten een groeiende ongelijkheid en segregatie zien in de Nederlandse samenleving, met name in de grote steden. Economen, sociologen en financiële experts hoor je daarbij nooit over God spreken. Wel over globalisering, buitenlandse investeringen, financieel flitskapitaal, privatisering en gentrificatie. De kansen op economische groei bepalen het beleid. Ook in de steden is financieel rendement steeds zichtbaarder als leidend principe bij de inrichting van de publieke ruimte, het huisvestingsbeleid enzovoort. Het gevolg hiervan is dat internationale investeerders meer ruimte krijgen in de stad, terwijl er voor mensen met lagere en zelfs middeninkomens juist steeds minder ruimte is. Pogingen om oude, verwaarloosde stadswijken op te knappen door sociale huurwoningen en koopwoningen met elkaar te mixen, blijken uiteindelijk te leiden tot het verdwijnen van de minder bemiddelde bewoners. De stad fungeert niet langer als emancipatiemachine, maar wordt meer en meer een mechaniek voor segregatie. Burgers verliezen zeggenschap over de publieke ruimte. Dit werpt de vraag op: van wie is de stad? Burgers, politici en (buitenlandse) investeerders strijden, soms op straat, over het antwoord op deze vraag. Zelden klinkt in deze discussie het woord God, maar des te vaker het woord Kapitaal, of Technologie. Juist op de terreinen waar de grondstructuur van onze steden wordt bepaald, lijkt God afwezig.

Voor zover er nog kerken zijn in de steden en voor zover zij deze ontwikkelingen bewust waarnemen, worstelen zij met de vraag hoe in deze context op een gezagvolle wijze te spreken over God. God verschijnt in kerken en diaconale projecten als een tegenbeeld, namelijk als degene die zich bekommert om allen die in de knel komen als gevolg van de steeds zichtbaarder logica van het rendement. Veel gezag lijkt dit spreken op publiek niveau niet te hebben, al wordt de geboden 'hulp' aan de zogenaamde achterblijvers wel met graagte aanvaard.

2. Groeiende diversiteit

De superdiverse stad is een belangrijk thema voor maatschappelijke organisaties, politieke partijen én levensbeschouwelijke of religieuze instituten. Dit is het terrein waarop God vele namen heeft, van

strengere grensbewaker tot één van leven en laten leven. Maar al deze beelden van God staan niet vreedzaam naast elkaar. God vormt hier een regelrecht strijdtoneel met verschillende fronten. Op het eerste gezicht zie ik er drie.

Ten eerste het front van de publieke presentie van God, waarop verschillende kwesties worden uitgevochten, variërend van de vraag of God ter sprake mag komen tijdens religieuze vieringen in door de overheid gefinancierde buurthuizen, of het noemen van God acceptabel is als reden om geen homoseksuele partners in de echt te willen verbinden en of politici wel thee mogen drinken met religieuze vertegenwoordigers. Vaak lopen hierbij vragen over geloof en politiek, godsdienstvrijheid en kerk en staat onbekommerd door elkaar. De echte scheidslijn is die tussen hen die willen dat God zich in het privé domein terugtrekt en hen die vinden dat God ook in het publieke domein zichtbaar aanwezig mag zijn.

Het tweede front is eveneens een oude bekende en gaat over de relatie tussen God en geweld. Is God iemand of iets die geweld van terroristen, vrouwenhaters, dierenmishandelaars en kinderschenders rechtvaardigt en die daarom bestreden moet worden, of is God een God van vrede en recht, die – op vreedzame wijze – opkomt voor vluchtelingen en kwetsbaren in de samenleving? Dit front gaat dwars door verschillende godsdiensten en gelovigen en ongelovigen, waarbij de eerste positie vooral wordt verdedigd door hen die God uit alle geledingen van de samenleving willen weren. Een derde mogelijke positie op dit front, dat God als militante strijder, desnoods met rechtvaardiging van het gebruik van geweld, zich voor een bepaald doel inzet, wordt veel minder vaak verdedigd, al komt het wel voor.

Tenslotte is er het front van laten we zeggen, achterlijkheid en verlichting. Aan welke kant staat God? Is God een achterhaald concept in een wereld van autonome, weldenkende mensen, een fopspeen voor mensen die niet zelf durven denken of ‘nog door de Verlichting’ heen moeten gaan? Of kan God ook in een moderne samenleving betekenis krijgen? Op dit front staan vaak individualisten tegenover mensen die liever vanuit gemeenschappen denken.

Elk van deze godsbeelden hebben een eigen relatie tot het eerder genoemde terrein van ongelijkheid en segregatie, al worden die zelden expliciet benoemd. De vragen die zich hier opdringen: hoe open of gesloten zijn deze godsbeelden, en hoe hangen ze samen met beelden van anderen in de samenleving en met het zelfbeeld? Onze samenleving is polytheïstisch geworden; is de keuze die tussen relativisme en conflict, tussen onverschilligheid en verbetering? Of zijn er ruimtes voor ontmoeting tussen al deze verschillende groepen en beelden?

3. Het antropoceen

Het lijkt wel zeker dat we al geruime tijd, grofweg sinds de industriële revolutie, in een nieuw geologisch tijdperk leven, waarin de mens de grenzen en draagkracht van de aarde bepaalt of op zijn minst beïnvloedt. In het antropoceen staat de mens niet alleen filosofisch, maar ook fysisch in het middelpunt. Het gaat niet meer alleen om de maakbaarheid van de samenleving, maar nu om de

maakbaarheid van de aarde als geheel. Het bekendste voorbeeld is hier de klimaatverandering. Als mensen verantwoordelijk zijn voor de opwarming van de aarde, kunnen zij dan ook de aarde weer laten afkoelen? Wie moet of kan hier handelen? De vraag naar de maakbaarheid contrasteert met een andere ontdekking in het antropoceen: mensen zijn onderdeel van ecosystemen; ze blijken veel meer gemeenschappelijk te hebben met andere organismen, vooral met zoogdieren natuurlijk, dan ze, althans in het moderne tijdperk, voor waar wilden hebben. Daarmee komt onze omgang met en de productie van voedsel en energie in het middelpunt van de belangstelling te staan. Er lijken grofweg twee stromingen te zijn onder hen, die onderkennen dat het antropoceen nieuwe verantwoordelijkheden met zich meebrengt. De ene groep zet de kaarten op technologische innovatie en grotere efficiëntie in de omgang met energie- en voedselbronnen, de andere groep denkt dat de sleutel ligt in nieuwe vormen van gemeenschap, democratie en eigendom.

Iedere gedachte aan God lijkt moeilijk verenigbaar met het antropoceen – waarin de mens de Gods plaats als schepper heeft overgenomen, al roept dit debat bij velen wel degelijk veel spirituele en ethische vragen op, bijvoorbeeld of er een algemeen belang bestaat, dat ons als mensen, dieren en natuur met elkaar verbindt? De antwoorden hierop zijn legio, van een God die instaat voor de heelheid van de schepping, tot religieus beleefde natuurkrachten die het heelal en elk atoom in mensen, dieren en natuur verenigen. In de politieke discussies over deze thema's komen dergelijke gedachten zelden ter sprake; ze komen aan de orde bij de borrel na het debat, of blijven in het privé-domein van ieder apart. Toch maken juist de vragen op dit terrein duidelijk dat godsbeelden steeds in reactie op en in samenhang met ons mensbeeld functioneren, en zeker ook met ons beeld van de natuur en de plaats van mensen in ecologische structuren.

Op elk van deze drie terreinen zou de manier waarop God ter sprake komt, verder geanalyseerd kunnen worden, eventueel met de begrippen zwaarbeladen en vederlicht als leidraad. Mij ging het er nu vooral om te laten zien dat het spreken over God niet in een vacuüm plaatsvindt, maar verbonden is met wat er in onze wereld gebeurt en ter sprake komt.

Voor mensen die niet van God los komen, is het analyseren van dit spreken slechts een eerste stap, hoe noodzakelijk ook. Want hoe spreek je zelf over God te midden van dit gekrakeel? Al die verschillende beelden en goden dwingen me na te denken over mijn eigen beelden van God. Op welke manier heeft het woord God mij nog iets te zeggen? Ik zie drie manieren.

III

1. De eerste manier zou je theo-politiek kunnen noemen.

De God als het hoogste zijn, de God van de filosofen, heb ik met velen verlaten. Een politiek-sociologische definitie van het begrip God spreekt me meer aan. Ik zou het begrip 'God' willen definiëren als diegene of datgene dat de basis vormt van je persoonlijk leven en/of van het leven

van ons allen in deze samenleving.¹ ‘God’ is de constituerende basis van heel het leven, persoonlijk, maatschappelijk én politiek. De grondbeweger, die de orde belichaamt die een persoonlijk leven of een groep of een samenleving bepaalt. God omvat daarmee zowel de verhalende en beeldende, als ook de sociale en economische dimensie van het bestaan. Wanneer het beeld van God wordt aangepast, veranderen alle politieke economische en sociale verhoudingen mee – en vice versa. Er is geen automatische verbinding tussen de verhoudingen en hun verbeelding, die relatie is grillig en complex; oude en nieuwe beelden zijn bovendien vaak gelijktijdig aanwezig.

Zo gezien zijn er vele goden in onze wereld, al worden ze zelden als zodanig benoemd. Niet als religieus herkende woorden als ‘kapitaal’, ‘technologie’, ‘rendement’ en ‘efficiëntie’ blijken dan goden, die zich vandaag de dag als de ‘redelijke’, ‘natuurlijke’, en ‘enig denkbare’ orde presenteren. Daarbij past een theologie van het management. Door deze ‘redelijke’ orde als een religieuze te karakteriseren, zoals theologen als Arend van Leeuwen en Franz Hinkelammert eerder deden, wordt in een wereld waarin religie niets vanzelfsprekends meer heeft, juist dit ‘redelijke’ aspect onder kritiek gesteld. Het ‘ontmaskeren’ van deze principes als goden is meteen ook religiekritiek. Wanneer er op deze wijze verschillende goden met verschillende macht in onze samenleving aangewezen kunnen worden, komt de vraag in wélke god je zelf je vertrouwen wilt stellen wel meteen scherp in beeld. Dan wordt de keuze voor een bepaalde God ook weer van het hoogste politieke en maatschappelijke belang; het gaat immers om de vraag waardoor je je leven wilt laten bepalen én hoe je je leven inricht. Om alles dus.

Hier zijn we op het punt aangeland dat ik niet meer in algemene en beschrijvende termen over ‘God’ kan spreken. Ik zou hier waarschijnlijk niet staan als ik niet zou zeggen: de God waar ik voor kies is de God van Abraham en Sara, Izaak en Rebekka, Jakob en Rachel en David en Jonathan, de God van Jezus, Maria, Martha, Johannes en al die andere leerlingen. Dat impliceert voor mij ook een keuze voor een orde die gebaseerd is op verlangen naar gerechtigheid en vrede, naar een wereld waarin het goed is om te wonen, een orde waarin het welbevinden van ‘de weduwen, de wees en de vreemdeling’ maatgevend voor allen is en bevrijding uit elke slavernij ons richting geeft. Dat is een orde waar ruimte is voor profetische tegenstemmen en geen fatalisme heerst, maar waar altijd een genadige mogelijkheid bestaat dat de wereld anders kan.

Wie zich toevertrouwt aan deze God, die ons religieuze en spirituele onverbrekkelijk met ons sociale en economische bestaan verbindt, die komt in botsing met die andere goden, die de orde van het geld, het autonome individu, de maakbaarheid door technologie en een bepaalde visie op succes en status representeren en die uitsluiten wie in die orde niet kan of wil meekomen. De God van Jezus

¹ Deze gedachte is ontleend aan Ton Veerkamp, *Die Welt Anders*, Argument Verlag 2013, p. 14. Veerkamp definieert hier grote verhalen als de door de meerderheid in een samenleving gedragen grondvertelling, waarin mensen ook hun persoonlijke geschiedenis mee verteld weten. Deze verhalen kunnen zowel religieus als niet religieus zijn. Bij godsdienstige praktijken ging het volgens Veerkamp van oudsher om de ‘verinnerlijking van de maatschappelijke basisorde’. In onze huidige samenleving is volgens Veerkamp geen plaats meer voor dergelijke grote verhalen, maar zijn definitie, die ook economische en sociale structuren insluit, geeft mijns inziens juist aanleiding om daar vraagtekens bij te plaatsen.

van Nazareth toont zich niet in helden die de wereld in hun zak hebben, maar in de gestalte van een knecht, die aan een kruis hangt. Het is bovendien een God van verhalen in plaats van theorieën, die daardoor ook uitstijgt boven de politieke betekenis van God als de constituerende kracht van de samenleving. Een God van het onderweg zijn, die ons van elders tegemoet komt en zich aan onze ideeën onttrekt, als een die voor ons uit gaat. God dus als een politieke orde, die we nooit kunnen beheersen of bezitten.

2. De tweede manier waarop God voor mij betekenis heeft, gaat over nabijheid.

Het is de Eeuwige, de Barmhartige, tegen wie ik praat. De God op wie ik in gebed mijn verlangens richt; de God die het adres is van de schreeuw om verlossing en die nooit dichterbij is dan op dat moment. Tot deze God richt ik mij niet in een geloof dat een zeker weten betekent, maar een zich toevertrouwen aan. Het is de God op wie ik hoop, tot wie het gebed om de nood van de wereld zich richt. Het is de God naar wie overal en steeds geroepen wordt: red mij! Bevrijd mij van mijn angst! Zo is God het woord dat verlangen en hoop uitdrukt. Geen vaste burcht, maar een woning van almaar bewegende verhalen, van woorden en hun kracht. Daarin draait het om het gedenken van de belofte van de hemel op aarde.

Hier verwijst het woord God zowel naar een algemeen menselijk verlangen naar voluit leven, als naar een heel particuliere en specifieke geloofstaal uit mijn eigen traditie. Het verlangen naar een andere wereld is herkenbaar in allerlei ideologieën, godsdiensten en religieuze of niet-religieuze praktijken en ideeën. In de taal die ik leerde gaat het terug op dat ene moment, waarop de mens uit de diepte van zijn ellende roept: verlos mij, God!

De christelijke traditie geeft taal aan deze ervaring en daardoor wordt hij deelbaar met anderen. Juist dat doorbreekt de eenzaamheid en de wanhoop waar mensen om zo veel goede redenen aan ten prooi kunnen vallen.

3. De derde manier tenslotte, waarop God voor mij betekenis heeft, is als de onkenbare.

God als een transcendente werkelijkheid heb ik altijd moeilijk gevonden. Ik kan mij weinig voorstellen bij God als een 'hoogste en almachtig zijn dat de wereld bestiert, of als een essentie die in alles aanwezig is. Ik voel me meer thuis in het immanente, het hier en nu in al zijn seculariteit. Misschien juist daarom dat God voor mij ook een vreemde is. In al die verhalen waarin van God gesproken wordt, blijft God ongrijpbaar. Door tegenstrijdigheden, door verschillen in context tussen nu en toen, en door de vele menselijke godsbeelden die voortdurend de toegang tot God vertroebelen. Er is geen directe toegang tot God. Ik kan niet zeggen dat ik God ken. Het beeldverbod vindt daarin denk ik een diepe zin: dat onze beelden uiteindelijk maar beelden zijn, dat er geen definitief beeld bestaat, noch van mensen, noch van God. De Godsnaam is onuitsprekelijk.

Mijn eigen secularisering voert mij zo terug naar een God die een werkelijk tegenover is, anders en ongekend.

De ruimte die dit creëert ervaar ik als een vruchtbare, want ze maant niet alleen tot bescheidenheid en zelfkritiek; ze biedt ook ruimte voor datgene dat ik zelf niet zou kunnen weten of bedenken. Want de onkenbaarheid van God legt een epistemologische grens bloot, die voor alle menselijke kennis geldt. Evenmin als we God kennen, kennen we andere mensen, of onszelf. Ik hecht veel geloof aan dit niet-weten en niet-kennen, omdat het een grens stelt aan het begrijpen en kennen van de ander. De nieuwsgierigheid naar de ander of de sociale noodzaak je in anderen te verplaatsen blijft. Sterker, die wordt daardoor tot een nooit eindigend proces, omdat er een gebied blijft, waar de ander ons vreemd is. De erkenning hiervan beschermt tegen het annexeren en beheersen van de ander, omdat we zo goed menen te weten wie en hoe die ander is. De erkenning hiervan schept ruimte waarin de ander zichzelf op zijn eigen wijze kan presenteren. Breuklijnen tussen mijzelf en de ander kunnen makkelijker onder ogen worden gezien zonder te snel worden overwoekerd door de drang tot verzoening. De erkenning van deze epistemologische grens biedt ruimte voor werkelijke ontmoeting, waarin iets kan gebeuren waardoor ik als een ander mens verder ga. Hierdoor verandert de wereld en wordt de toekomst geopend.

Op deze manier geeft God mij als de Levende richting in de stad waarin ik leef:

- Als een theo-politieke werkelijkheid die het gehele leven omvat;
- Als een nabije trooster, die woorden geeft om onze hoop en wanhoop met elkaar te delen;
- Als een tegenover, die ruimte creëert waarin ontmoeting mogelijk is met anderen, die ons verandert, die gemeenschap en toekomst schept.

Zonder deze God leef ik in een genadeloze wereld en ben ik aan de goden overgeleverd.

Bijdrage aan de najaarsconferentie van de Vereniging Beraad Grote Steden in de Protestantse Kerk in Nederland, Zwolle, 3 november 2017